



İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA)

BALKANLAR'DA İSLÂM MEDENİYETİ
ULUSLARARASI ÜÇÜNCÜ SEMPOZYUM TEBLİĞLERİ

Bükreş, Romanya / 1-5 Kasım 2006

İstanbul 2011

ARNAVUTLUK'TA OSMANLI YAZILI KÜLTÜREL MİRASI

Mustafa Balcı - Yüksel Özgen

Arnavutluk, Osmanlı döneminde, merkez ve taşra bürokrasisine Türklerden sonra en çok bürokrat yetiştiren büyük bir coğrafyadır. Başta Balkanlar olmak üzere devletin hüküm sürdüğü bütün coğrafyada her seviyede görev yapmış Arnavut asıllı devlet ricaline rastlamak mümkündür. Tabiatıyla Arnavutluk, hem coğrafi konumu hem de yukarıda zikrolunan husus nazar-ı dikkate alındığında, Osmanlı dönemi açısından son derece ehemmiyetlidir. Bu ehemmiyet Balkanların, bugünkü durumu da dikkate alındığında hem Balkan coğrafyasının tarihinin anlaşılması, hem de bölgede bugün süregiden mes'elelerin çözümü açısından Arnavutluk'ta bulunan Osmanlı döneminden kalma her türlü yazılı kültür mirasını dikkate almayı mecbur kılmaktadır.

Arnavutluk Osmanlı bakıyesi başka ülkelerden farklı olduğu herkesin kabul edeceği bir durumdur. Devlet yönetiminde birçok yüksek kademedeki bulunmuş olan Arnavut asıllı devlet adamları Arnavutluk'un bağımsız bir devlet olarak var olmasının sağlanmasında çok zorlanmışlardır. Küçük bir devlet olması ve bir hamiden de mahrum bulunması uzun yıllar kendi başının çaresine bakabilen bir devlet olmasını geciktirmiştir.

Bağımsızlıktan sonra yönetim şeklinin belirlenememesi sebebiyle bölgeye hakim olan çok başlılık, muhkem bir devlet düzeninin oluşmasına mani olmuş, ülke üzerinde hepsinin ayrı ayrı hesabı olan Avrupanın büyük devletleri de zaman zaman doğrudan müdahalelerle, işgallerle bir devlet yapısını oturtulmasını engellemişlerdir. Bir ara Almanya'dan bir prens getirtilerek bu karmaşa aşılıp çalışılmışsa da bir netice alınamamıştır. Yaklaşık 50 yıl süren sürekli çalkalanmalar, iç karışıklıklar ve işgaller 2. Dünya Savaşının sonuna kadar devam etmiş-

tir. Bundan sonra da iktidara gelen komünistler ülkeyi kapalı bir kutu hâlinde yönettiklerinden Arnavutluk'taki arşiv malzemesi diğer ülkelerdeki gibi işlenmiş, tasnif edilmiş veya araştırılmış değildir. Karışıklıklar ve işgallerden kendini koruyabilen vesikalar bu kez de hem Osmanlı geçmişi ile bağlarını koparmak istemesi ve hem de özel mülkiyeti, her türlü dinî faaliyeti ve komünist/sosyalist ideoloji dışındaki her nevi kültürel ve toplumsal faaliyeti yok sayan bir tutum içinde bulunması sebebiyle yeni yönetim arşiv malzemesi konusunda kâfi derecede titizlik göstermemiştir.

Bu durum, binlerce vesikanın yok olmasını beraberinde getirirken paradoksal bir şekilde hasbelkader elde kalabilen malzemenin de bakir kalmasını sağlamıştır. Böylece pek çok araştırmacı için Arnavutluk'ta değişik yerlerde bulunan vesikalar araştırılmayı beklemektedir.

Arşiv araştırması veya tarih çalışmaları için ciddi bir gelenekten de mahrum olan Arnavutluk'ta tarihî malzemelerin korunması hususunda çok başlı bir durum ortaya çıkmıştır. Bunun neticesi olarak başta Tiran'daki Devlet Arşivi olmak üzere değişik şehirlerde ve değişik resmî birimlerde, kurtulunmaya çalışılan bir geçmişe ait olduğu için de pek kimsenin sahip çıkmaya niyetinin olmadığı birçok tarihî belge hafız-ı Hüda şeklinde varlığını sürdürmektedir.

Arnavutluk Devlet Arşivinde bulunan ve bir kısmını görme imkânı bulabildiğimiz malzemeyi tanıtmaya geçmeden önce Arşiv dışında bulunan belgelerin durumu hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Arnavutluk Osmanlı dönemi arşiv malzemesi bakımından son derece zengin ve bir o kadar genel araştırmacı kitesinin meçhûlüdür. Arnavutluk Devlet Arşivindeki Osmanlı devri arşiv malzemesi hayli zengin olmakla birlikte bakımsız ve belgelerin sıhhati açısından olumsuz şartlarda muhafaza edilmektedir.

Gerek Osmanlıca bilen personel eksikliği, gerekse maddî sebepler ve belki belli ölçüdeki ilgisizlik yüzlerce yıl öncesinden günümüze ulaşmış olan belgeleri heba olma sınırına getirmiş durumdadır. Arnavutluk Arşivinde araştırmacılara açık olan ve görme imkânı bulduğumuz Osmanlıca evrak modern tasnif ve muhafaza yöntemlerine uygun olmayan şartlardadır.

Belgelerin genel bir katoluğu ve indeksi yapılmış olmasına rağmen hiçbir belgede belgenin kimliği olarak kabul edilen aidiyet mührü, yer damgası, dosya ve gömlek numarası yoktur. Belgeler düzensiz ve özensiz bir şekilde dosya ve zarflara yerleştirilmiştir. Bu durum güvenlik zaafiyeti de doğurmaktadır. Dosyanın

içerisinden eksilen evrâkı tespit etmek mümkün değildir. İnceleme imkânı bulduğumuz kimi fonlarda özellikle kartpostalların ve mektupların üzerindeki pulların belgeyi kullanılamaz hâle getirecek tarzda sökülerek veya kesilerek alınması bu hususun çok açık bir delilidir.

Arnavutluk Devlet Arşivi aynı zamanda bir tapu arşivi özelliği de taşımaktadır. Arşive gelenlerin büyük çoğunluğu, mülkiyet hakkı ispatında kullanılmak üzere belge arayışı içerisindeyler. Özellikle uygun olmayan ortamda muhafaza edilen defterler fotokopi çekimi esnasında büyük tahribata uğramaktadır. Bu durumun acilen önlenmesi gerekir. Bunun için özellikle günlük olarak işlem gören defterlerden başlamak üzere tüm belgeler sayısal ortama aktarılmalı ve araştırmacının asıl belgeyle teması önlenmelidir. Arnavutluk mali yapısının içinde bulunduğu durum cüz'î bir maliyeti olan bu faaliyeti gerçekleştirmesine engel olmaktadır. Bu aşamada yardıma ihtiyaçları bulunmaktadır. Bu belgelerin mirasçısı olan Türkiye arşivcilik tecrübesiyle bu konuda Arnavutluk Arşivine yardımcı olmalıdır. İki kurum arasında imzalanmış olan iş birliği protokolü kâğıt üzerinde kalmaktan çıkarılıp bir an evvel hayata geçirilmelidir.

Osmanlı yönetiminde bir sancak olan İşkodra arşiv malzemesi bakımından zengin bir şehirdir. Bu şehirdeki yazmalar ve birçok tarihi vesika il müftülüğünde, özellikle de *araştırmacılar*dan korunmaktadır. Kullanılan yazılar Arap harfli olduğu için komünist yönetimin devrilmesiyle beraber bu malzemeler müftülüğe bırakılmıştır, müftülük de yine Arap harflerinden dolayı olsa gerek, bu malzemeyi Arapça bilen, Türkçe bilmeyen bir zatı başına dikerek muhafaza ettirmektedir.

Müftülükteki bu kitap ve vesikaların kaydı, tasnifi, sayımı yapılmadığı için münderecatında ne tür kitap veya vesikalar olduğu hemen herkesin meçhuldür.

Arnavutluk'ta varlığından haberdar olduğumuz bir başka arşiv de İşkodra Tarih Müzesi Arşivi'dir. Bahçesinde, komünistlerden kendini koruyabilmiş üç beş kırık mezar taşı ile İşkodra Kalesinde kullanılan mermer bir Osmanlı Devleti armasının sergilendiği ve alt katında Osmanlı öncesi döneme ait arkeolojik bulunların teşhir edildiği basit bir müze olarak kullanılan bir eski Osmanlı konağında, büyük bir sandıkta muhafaza edilen vesikalar Osmanlı dönemine ait çeşitli araştırmalara kaynaklık etmeyi beklemektedir. Buradaki durum daha vahimdir. Büyükçe bir sandığa hapsedilmiş olan defter ve belgelerin kimliği belirsizdir. Sadece bir sandık dolusu evraktır. Çok sayıda resmî defter, arazi kayıtlarının

tutulduğu kütükler, çeşitli tarihlerde tutulmuş işçi kayıtları, bir köprü inşaatında çalıştırılan işçilere ödenen ücretler, işçilere verilen yemeklere ait malzeme dökümü ve tutarı, mektuplar vs. bu sandıkta toplanmıştır. Bu evrakın kurtarılması için 2006 yılı Şubat ayında tarafımızdan bir proje hazırlanmıştır. Hazırlanan bu proje ile belgelerin kataloğu hazırlanacak ve belgeler sayısal ortama aktarılacaktı. Maalesef bu proje bürokrasinin çarkı içinde kaybolmuştur. Şimdi Tarih Müzesi olarak kullanılan ve ayakta kalmayı becerebilmiş nadir mekânlardan biri olan bu eski Osmanlı konağının loş bir odasında sonunu beklemektedir.

Arnavutluk Devlet Arşivinde bulunan Fermanların kataloğu 2005 yılında Arnavutluk Devlet Arşivleri ve TİKA Tiran Koordinatörlüğünün iş birliği ile yayımlanmıştır. Yapılan bu çalışma olumlu bir başlangıç olmakla birlikte, ciddi okuma yanlışları ve çeviri hataları ile maluldür.

Arnavutluk Devlet Arşivinde özellikle şehir tarihi ve toplumsal tarih açısından önemli bir kaynak olan şer'îye sicilleri önemli yer tutmaktadır:

- 1- Delvine Şer'îye Sicili, ADA, Fon 128, 1653 -1802 yılları arası.
- 2- Ergiri Kasrı Şer'îye Sicili, ADA, Fon 128, 1700-1913.
- 3- Yanya Şer'îye Sicili, ADA, Fon 128, 1825-1868.
- 4- Luşniye Şer'îye Sicili, ADA, Fon 128, 1914-1916.
- 5- Pirmeti Şer'îye Sicili, ADA, Fon 128, 1886 yılı.
- 6- Tepedelen Şer'îye Sicili, ADA, Fon 128, 1878 yılı.
- 7- Avlonya Şer'îye Sicili, ADA, Fon 128, 1628-1916.
- 8- Elbasan Şer'îye Sicili, aynı zamanda Manastır Şer'îye sicili olarak da bilinmektedir. ADA, Fon 129. Toplam 132 dosya, 2500 varak belge ihtiva etmektedir.
- 8- Ohri Şer'îye Sicili, ADA, Fon 129, 1675 yılına ait belgeler.
- 10- Görice Şer'îye Sicili, ADA, Fon 129, 1799-1919
- 11- Peklin Şer'îye Sicili, ADA, Fon 129, 1838 yılına ait belgeler.
- 12- İşkodra Vilayeti Şer'îye Sicili, ADA, Fon 129. Arnavutluk arşivinde muhteviyat bakımından en büyük sicillerden birisidir. Toplam 215 dosya içerisinde 1900 varak mevcuttur.
- 13- Akçahisar Şer'îye Sicili, ADA, Fon 129, 1684-1925 (Akçahisar Şer'îye Sicili Dr. Yüksel Özgen ve Dr. Mustafa Balcı tarafından okunmuş ve yayımlanmak üzere hazırlanmaktadır).
- 14- Tiran Şer'îye Sicili, ADA, Fon,129, Toplam 128 dosya içinde 1760 yılından 1921 yılına kadar olan belgeleri ihtiva eder.

Arnavutluk Devlet Arşivinde bulunan belgelerin belirtilmesi gereken önemli bir özelliği de Arnavutluk'un 28 Kasım 1912'de Osmanlı Devletinden ayrılmış olmasına rağmen resmî kayıtların çoğunun Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış olmasından dolayıdır. Hatta İşkodra Maarif Müdüriyeti'nden Elbasan'a gönderilen ve Şer'îye mahkemesinde kayıtların Arnavutça ile tutulması gerektiğini tebliğ eden resmî evrak dahi Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır.

Özellikle bu son dönemi ihtiva eden çeşitli şehirlere ait sicillerin çalışılıp ortaya çıkarılmasında Arnavutluk'un devletleşme sürecine ışık tutacak son derece hacimli bilgilere ulaşılabilecektir. 1912 sonrası sicillerden adım adım, merhale merhale devletleşmeye giden bir yapıyı görmek mümkündür.

Tiran Millî Kütüphanesinde de az sayıda Osmanlıca kitap dikkate değerdir. Bunların içinde başka bir nüshası olmayan ve *Arnavutluk Ahvaline Dair Tahrirat* ismiyle kaydedilmiş ve 1800-1822 yıllarında Arnavutluk'ta yaşanan hadiseleri ve Tepedelenli Ali Paşa'nın yaptıklarını anlatan bir kitap olması ve hadiselerin hemen akabinde yazılması açısından çok mühim bir kaynak-belge niteliği taşımaktadır. Bu eser Dr. Mustafa BALCI ve Dr. Yüksel ÖZGEN tarafından neşre hazırlanmaktadır.

Bu kitap dışında çoğu fotokopi halinde değişik sayfa sayılarında ciltlenmiş, evrak-ı mühimmeler, Fars şiirinden çeşitli tercüme ve birtakım şiir mecmuaları araştırılmamış kitaplar hâlinde Millî Kütüphanede saklanmaktadır.

Babasının iyi bir okur-yazar olduğu anlaşılan Sait Bülüku isimli bir Tiranlı şahısta da dikkate değer kitaplar bulunmaktadır. En eskisi 380 yıllık bir yazmadır ve *İmadü'l İslâm* adını taşımaktadır. Bir dönem İranlılar tarafından açılan bir etkinlikte sergilenen çoğu elyazması kitap da ilgilileri beklemektedir. Uygun fiyat bulduğunda bu kitaplar şu andaki sahibi tarafından satılmaktadır. Daha çok dinî içerikli kitaplardan müteşekkil olan bu koleksiyon maalesef gazete kâğıtlarına sarılı olarak ve sahibinin rastgele verdiği ehemmiyete göre korunmaktadır. Farsça şiir mecmuaları, Arapça değişik dualar, cüzler ve Kur'an-ı Kerimler, çeşitli tedavi yöntemlerinin ve ilaç tariflerinin yazıldığı defterler, Bektaşî nefeslerinin ve başka şiirlerin kaydedildiği cönkler, çeşitli sihir ve büyü tariflerini ihtiva eden metinler, bu metinler arasındaki çizimler, üzerine çeşitli duaların kazındığı ve devrinde fotokopi işlevi görmüş bakır levhalar, onlarca araştırma konusuna kaynaklık edebilecek envai çeşit malzeme vardır.

Arnavutluk Devlet Arşivinde de adına bir fon açılmış olan Rauf Fico (Fitso)'nun şu anda yaşayan ve 1991 sonrası hükümetlerde bakanlık görevinde bulunmuş olan oğlunda da babasından ve dedesinden kalma çok sayıda Osmanlıca vesika, kitap ve defter bulunmaktadır.

Ergiri sancağında doğmuş, bir dönem Hicaz ve İşkodra kadılıkları yapmış olan Tahmas Remzi Efendinin oğlu olan Abdurrauf Bey Mekteb-i Sultanî İdadisini bitirmiştir. Bu okulda İsmet İnönü'nün sınıf arkadaşıdır, Kızılcahamam Kayma-

kamlığı görevinde bulunmuş, bağımsızlıktan sonra Arnavutluk'a gelmiş ve Türkiye ile Arnavutluk arasında diplomatik ilişkiler başladığında Atatürk'ün özel isteğiyle bir süre Arnavutluk'un Ankara Büyükelçiliği görevini yürütmüştür.

1890'larda Mekteb-i Sultanîde okurken tuttuğu, Hukuk-ı Milel, Maliye, Hukuk, Hadis-i Şerif gibi birçok dersin notları ayrı ayrı defterlerde bugüne kadar korunmuştur.

1926 yılından itibaren başlayan Türkiye Arnavutluk resmî ilişkileri çerçevesinde, dönemin başbakanı, daha sonra da Kral olan Ahmet Zogu, Atatürk'ten Arnavutluk'ta çok ihtiyaç duyulan bir kadın hastalıkları hekimi istemiştir. Bundan sonra Edirneli ve ailesinden pek kimsesi olmayan Fatma Makbule adında bir hanım Arnavutluk'a gönderilmiş, önceleri Dıraç (Durus) ve daha sonra da Tiran'da 1980lerin başına kadar kadın doğum uzmanı olarak görev yapmıştır. Bu süreçte Tiran'ın hemen bütün doğumlarından haberdar olan bu cefakâr kadın bugün tamamen unutulmuştur. Öyle ki, Tiran'ın iki büyük kadın doğum hastanesine Arnavutluk'u ölümünden birkaç sene önce bir kere ziyaret etmiş Rahibe Teresa'nın adı verilmiştir. İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesinden 484 sayılı diploma ile mezun olan Fatma Makbule Hanım, Arnavutluk'ta iyi bir Türkiyat alimi olan Tahir Dizdari ile evlenmiştir. Tahir Dizdari, Kıral Zogu'nun yaverlerinden olduğu için ömrü sürgünlerde ve hapishanelerde geçmiştir. Geçtiğimiz yıl Tiran'da basılan "*Arnavutçadaki Osmanlıca Ünsurlar*" adlı çalışması ondan kalan en nadide eserdir.

Tahir-Fatma Makbule Dizdari'nin oğlu olan Nasuf Dizdari'nin elinde de anne ve babasından kalma Osmanlıca kitap ve vesikalar mevcuttur. Kıral Zogu'nun kardeşiyle Sultan 2. Abdülhamid'in çocuklarından birinin düğünü de birkaç dakikalık film olarak bu zatın elindedir.

Arnavutluk Devlet Arşivinde bulunan Arap harfli el yazmaları kataloğu Gazi Üniversitesi Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Merkezi ile Arnavutluk Devlet Arşivleri tarafından 2001 yılında hazırlanmıştır. Burada, bu katalog dışındaki Osmanlıca malzemeyi tanıtmaya çalışacağız. Ardından, Arnavutluk Devlet Arşivindeki Osmanlı dönemine ait belgelerin umumî olarak tespiti, önemi ve tanıtılması ile kısa bir tahlilini ve genel bir dökümünü sunacağız.

Arnavutluk Devlet Arşivinde bulunan Osmanlı dönemine ait belgelerin birçoğunun muhteviyatı tam olarak bilinmemektedir. Arnavut resmî makamları tarafından yapılan çalışmalar yeterli olmadığı için ötesinde Arnavutça bilmeyen bü-

yük bir araştırmacı kitlesi için de gereği gibi faydalanma imkânı bulunmamaktadır.

Elde edilen her türlü belge ehemmiyet derecesi gözetilmeden kayıt altına alınmış ve dosyalar inceleyiciler için bir muamma yumağına dönüşmüştür. Meselâ İbrahim Temo'nun dosyaları arasında reçete kâğıtlarına yazdığı lüzumsuz notlardan, zamanında yazılmış Bergama Postahanesinde çalışan filanca kişinin 1930'lardaki telefon numarasının veya adresinin yazıldığı küçük kâğıt parçacıkları dahi dosyalara alınmış ve kayıt numaraları verilmiştir.

Aşağıda önemli gördüğümüz eşhasa ait evrak sadece belli dosyalara alınmış ve Arnavutça özetleri çıkarılmış, ancak üzerinde herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bazı belgelerin Enver Hoca döneminde atfedilen ehemmiyete binaen tamamının Arnavutçaya tercüme edildikleri görülmüştür.

Osmanlı Devletinin son dönemi, yani Sultan 2. Abdülhamid, 2. Meşrutiyet, İttihat ve Terakkî, Balkan Harbi ile 1. Cihan Harbi ve Türkiye Cumhuriyetinin ilk 20 yılına ait pek çok belgeyi barındırması açısından yakın tarihimizin anlaşılmasına kılavuzluk edebilecek bir belgeler manzumesi olarak Dr. İbrahim Temo fonu başlı başına bir deryadır.

Romanya vatandaşı olarak ölen ve buradaki Müslüman cemaati de ilgilendirmesi hasebiyle İbrahim Temo'nun burada konuşulması hoş bir tevafuk olmaktadır.

İbrahim Temo, 1865 yılında doğmuş ve Mekteb-i Tıbbiye talebesi iken 3 Haziran 1889'da birkaç arkadaşıyla birlikte İttihad-ı Osmanî Cemiyetini kurmuştur¹. Daha sonraları İttihad ve Terakkî adıyla Osmanlı Devletinin ve bugün yaşayan başka devletlerin de kaderinde çok etkin bir rol oynayacak olan bu cemiyetin kuruluş, örgütleniş ve iktidara yürüyüş aşamalarında ve Temo'nun 1945 yılındaki vefatına kadar sürdürdüğü bütün faaliyetlerine dair belgelerin zenginliği insanın gözünü kamaştırmaktadır.

İbrahim Temo fonundaki dosyaların ilk 29'unda değişik konularla ilgili kaleme alınmış yazılar, gazete kupürleri, bildirimler bulunmaktadır. 30 ve 31 sayılı dosyalarda Temo tarafından yazılmış mektuplar bulunmaktadır. Burada öldükten sonra evrakı İbrahim Temo'ya devredilen Ohrili İbrahim Naci (Derviş Hima adı ile de bilinmektedir) ile intiharından sonra evrakı İtalya'da Osmanlı Sefaretine, 2. Meşrutiyetten sonra da yeni yönetim tarafından İbrahim Temo'ya teslim edi-

¹ Bkz, Hanioglu, Şükrü, "İbrahim Temo", *TDV İslâm Ansiklopedisi*.

len Dr. İshak Sukuť'ın mektupları bütünlük ve mektuptan mektuba kişisel ve toplumsal hadiselerin adım adım takip edilebilmelerine imkân tanınması ve bilinmeyen pek mühim bazı hadiseleri açığa çıkarması bakımından da hayli çarpıcıdır.

Temo'nun Romanya vatandaşı olarak ve devrinde nadir bulunan bir mesleğe sahip biri olarak devrinde Osmanlı idaresine muhalif kimin bir faaliyeti varsa maddî ve manevî olarak yardım ettiği görülmektedir. Osmanlı sınırları dışında başı her sıkışanın müracaat ettiği bir mercidir adeta. Mektuplar okunup konularına göre bir tasnife tâbi tutulduğunda Osmanlı Devleti'nin ve Türklerin tarih sahnesinden çekilmelerinin son devirlerinde bu kabına sığmaz adamın ne derece etkin ve sorumlu olduğu görülecektir. Zaten bunun kendi de farkında olması ki % 95'i Türkçe olan evrak-ı metrûkesini Türk Devletine değil de Arnavutluk devletine teslim etmiştir.

32 sayılı dosya 32, 32/1, 32/2, 32/3, 32/4, 32/5, 32/6, 32/7, 32/8, 32/9, 32/10, 32/11, 32/12 şeklinde 13 ayrı dosyadan oluşmakta ve % 95'i Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınmış mektuplardan meydana gelmektedir. Bu mektupların müellifleri Temo ile ölene kadar ilişkilerini sürdürmüş birçok zevattır. Türkiye'de çoğu yakından tanınan, Süheyl Ünver, Ahmet Rasim, Kırmırlı Ali Rıza, Ahmet Zeki, Abdullah Cevdet, Ahmet Refik, Abdurrahman Bedirhan, Ahmet İhsan, Refik Nevzat, Ahmet Muhtar, Ahmet Mithat, Rıza Tevfik, Ahmet Rıza, Şefik Bey, gibi bugün tanınan tanınmayan birçok şahsın etkinliğine göre değişik zamanlarda yazdıkları mektuplar vardır.

Bu mektupların içinde Alman Şarkiyatçı Karl Süsseim'e ait olan yaklaşık 150 mektupta daha çok Abdullah Cevdet çerçevesinde başlayan mektuplaşmalar zamanla dünyadaki bütün hadiseler hakkında iki entelektüelin fikir alış verişine dönüşmüş ve insana her telden çeşitli haberler ve bilgiler veren metinler haline dönüşmüştür. Almanya'daki günlük fiyat artışlarından, savaşın hangi ülkelerde ne gibi etkiler yaptığına, Basarabya kelimesinin Hazar şehzadelerinden biri olan Basar Apa'nın adından geldiğine kadar birçok ayrıntı mektupların satır aralarında.

Abdullah Cevdet'in hayat hikâyesini yazarken karşılaştığı meseleleri sormak üzere 1933 yılında Süsseim tarafından başlatılan bu mektuplaşmalar 1944 yılına kadar devam etmiştir. Temo'nun Süsseim'e yazdığı cevabî mektupların akıbeti hakkında bilgilenme ihtiyacı vardır. Temo'nun evrakı arasında Süsseim

için yazılmış birkaç mektubun müsveddesi bulunmuştur, ancak yaklaşık 150 mektuba bir o kadar cevap verilmiş olsa gerektir.

İbrahim Temo fonunda görebildiğimiz dosya sayısı 99'dur. Bu dosyalarda da çoğu yazma olmak üzere İT'nin faaliyetlerine dair perde arkası bilgiler çok sayıdadır. Ayrıca değişik kişiler tarafından kaleme alınmış ve el yazısı ile çoğaltılan farklı tarihlerde ve farklı konularda bildiri, risale veya kitapçık da yine yakın tarihe ışık tutacak belgeler olarak araştırılmayı beklemektedir.

Meselâ Tunalı Hilmi'ye ait 10 civarında seri hutbenin 6-7 örneği Temo'nun dosyaları arasındadır. Tunalı Hilmi'nin Hutbeleri hoş bir kitap başlığı olacak gibidir.

Temo'nun siyasî olarak Romanya meclisinde görev yapmış olması uğraştığı konu sayısını hayli kabartmış olduğundan özellikle eğitim hakkındaki görüşleri müstakil bir çalışmayı hak edecek kadar çaplıdır. Bunun yanında Romanya'da kurulan Müslümanlarla ilgili teşkilâtta da etkin görevler üstlenmiş ve çeşitli milletler arası İslâmî kuruluşlarla da çeşitli yazışmaları olmuş, bu kuruluşların düzenlediği çeşitli faaliyetlere katılmıştır; bu faaliyetlerinin belgeleri yine bu fonda korunmaktadır.

Temo'nun dosyaları arasında bulunan, Selanik'teki Sekizinci Kolordu Kumandanı olan ve şehri savaştan Yunanlılara teslim etmekle suçlanan Hasan Tahsin Paşa'nın şehrin teslimini hikâye eden yarı hatıra, yarı belgesel ve el yazısı ile çoğaltılmış bir kitabı, Dr. Mustafa BALCI tarafından okunmuş ve 2005 yılında Tiran'da *Hasan Tahsin Paşanın Selanik Hatıraları* adıyla yayımlanmıştır.

Temo'dan sonra bu manada dikkate değer bir başka fon da Derviş Hima fonudur. İttihat ve Terakki'deki etkinlikleri ve Arnavut Başkim ve Besa örgütlerinin kuruluş ve faaliyetlerine dair birçok belge, bağımsız Arnavutluk fikrinin ortaya çıkmasına, Arnavut kimliğinin inşa edilmesine, Sultan Abdülhamid'in bu Arnavut cemiyetlerine yaptığı maddî manevî katkılara kadar birçok belge de Derviş Hima fonunda beklemektedir.

Osmanlı Devletinin Tanzimattan sonraki dönemde edebî, fikrî ve sanat gündemine damgasını vuran, Türklere göre Şemseddin Sami, Arnavutlara göre Sami Fıraşeri'ye ait dosyalar da ayrı bir zenginlik oluşturmaktadır.

Daha çok Türk dili tarihine ait bu dosyalarda Ş. Sami'nin pek bilinmeyen veya matbaa yüzü görmemiş eserleri saklanmaktadır. Meselâ Reşit Rahmetî Arat'tan belki 50 sene evvel yapılan bir *Kutadgu Bilig* çalışması, aynı şekilde H. Namık

Orkun'dan çok önceleri Orhun Abideleri ile ilgili çalışması, *Et-tuhfetü'z Zekiye fî'l Lügati't Türkiyye, Kitabü'l İdrak li Lisani'l Etrak* gibi Kıpçak sahasına ait iki sözlüğü Osmanlı Türkçesine aktarması ve ardından da; *Lisan-ı Türkî-i Memalik-i Mısır* gibi müstakil bir kitap hazırlamış olması çok fazla bilinen bir tarafı değildir Ş. Sami'nin. Bunun dışında Çağatay Türkçesi hakkında Osmanlı Türkçesi iklimini bilgilendirmeye yönelik hazırlanmış bir risale Şemseddin Sami'nin Türkçe ile ilgisinin sadece Kamus-ı Türkî ile sınırlı kalmadığını göstermektedir. Bundan başka Fars edebiyatının şaheserlerinden biri olan Şehname'nin bir seçkisi olan Zübde-i Şehname ve ayrıca müstakil bir Şehname incelemesi, Arapça sarf ve nahiv kitabı ve bir tarih kitabı olan *Zübde-i Vekayi'* gibi çok az bilinen ya da hiç bilinmeyen eserleri S. Fıraşeri fonunda bulunmaktadır.

Osmanlı Meclisinde mebusluk yapması ve Arnavutluk'ta ilk bağımsız hükümetin kurulmasını sağlayan ve ilk bağımsız Arnavutluk'un ilk başbakanı olan Avlonyalı İsmail Kemal Beye veya Arnavutların ifadesiyle İsmail Kemal'e ait fon da yine sahip olduğu yirmi yedi dosya ile son dönem Osmanlı tarihine ve bağımsızlık sürecinde Arnavutluk tarihine katkılar sağlayacak belgeleri barındırmaktadır.

Necati Cumalı'nın *Makedonya 1900, Viran Dağlar* adlı romanındaki kahramanı Türk Alman istihbarat teşkilâtının Görice (Korça)-Selanik hattında bilgi akışını sağlayan kişidir. Bu kişinin Görice'de bilgi alıp bilgi verdiği kişi, o zamanki Arnavutluk devlet başkanı Esat Toptani'ye bağlıdır. Elbette romandan alınmış bu bilginin doruluğu tartışılır, yazarın kurgusu diye geçilebilir, ancak Esat Toptani fonundaki dosyalarda Osmanlıca şifreler bulunmaktadır. 1. Dünya Savaşında Türk-Alman istihbaratı hakkında yapılacak bir çalışmada ülke olarak savaşta herhangi bir ağırlığı olmasa da halk olarak Arnavutların bu tür yardımlarının olduğu veya olup olmadığı bu belgelerin incelenmesiyle ortaya çıkacaktır.

Sultan Abdülhamid'e hallini bildiren dört kişiden biri olması ve İşkodra müdafaa-sında çok güçlü bir rolü olan Hasan Rıza Paşanın şehit edilmesinde parmağının olduğu gerçeği de Esat Toptani fonundaki belgeleri daha değerli kılmaktadır.

Buraya kadar söz konusu edilen kişiler hep Tanzimat'tan sonra özellikle de 2. Meşrutiyet öncesi ve sonrası dönemde yaşamış ve tarihe mal olmuş tiplerdi. Bunun dışında daha eski döneme ait evrak çok azdır. Buşati ailesine mensup Mehmet Buşati, İbrahim Buşati, Mahmut Buşati, Mustafa Buşati gibi bu aileye mensup paşalarla ilgili ve en eskisi 1719 yılına ait olan toplam 41 dosyada çeşitli konulara ait vesikalar Buşati fonunda bulunabilir.

Tepedelenli Ali Paşa fonunda da 1792 ve 1822 yılları arasında yazılmış vesikalar saklanmaktadır. Ali Paşa fonu 15 dosyadan ibarettir.

Yakınlarda Avlonyalı Ekrem Beyin hatıralarından derlenmiş *Arnavutluk'ta Osmanlı Asırları* adlı bir kitap yayımlandı. Bu Avlonyalı Ekrem Bey Arnavutluk'ta Ekrem Bey Vlora diye tanınır. Osmanlı döneminde meşhur birçok kişinin çıktığı bir ailedir.

Süreyya Vlora adına açılmış fonda kayıtlı ve en eskisi 1537 yılına ait belgeler bulunmaktadır. Süreyya Vlora, Mihriye Vlora, Ekrem Vlora, Neşat Vlora, Ferid Vlora, Nureddin Vlora, Cemil Vlora, Safa Vlora, İsmet Vlora, Saceddin Vlora, Süleyman Vlora, Mustafa Vlora, İsmail Kamil Vlora, ve Celaleddin Vlora, adlarına açılmış toplam 136 dosya Süreyya Vlora fonundadır.

Bunların dışında şahıslara ait yaklaşık 100 ayrı fonda değişik belgeler bulunmaktadır. Bu fonların adlarına açılmış olduğu şahıslar şunlardır:

Abdi Toptani, ADA, Nr. 65, 1912-1939.
Abdullah Ferhati, ADA, Nr. 65, 1839-1939.
Abdül Fıraşeri, ADA, Nr. 1, 1881-89.
Abdül Üpi, ADA, Nr. 65, 1839-1939.
Ahmet Zogu, ADA, Nr. 416, 1915-1940.
Ali Aslani, ADA, Nr. 664, 1914-1944.
Hafız Ali Korça, ADA, Nr. 441, 1909.
Ali Rıza Kosova, ADA, Nr. 736, 1914-24.
Hafız Ali Ulçinaku, ADA, Nr. 25, 1878-1917.
Akif Elbasani-Bıçaku, ADA, Nr. 68, 1618-1936.
Bayram Curri, ADA, Nr. 25, 1891-1941
Bernardin Palay, ADA, Nr. 419, 1878-1944.
Bib Dod Paşa, ADA, Nr. 10, 1837-1923.
Cafer Üpi, ADA, Nr. 441.
Davut Boriçi, ADA, Nr. 65, 1876-89.
Derviş Bıçaku, ADA, Nr. 69, 1860-1942.
Eşref Fıraşeri, ADA, Nr. 672, 1914-1932.
Fuad Dibra, ADA, Nr. 441, 1878-1917.
Fuad Toptani, ADA, Nr. 65, 1916-30.
Hakkı Sitirmili, ADA, Nr. 421, 1920-1951.
Hamid Jülbegu, ADA, Nr. 674, 1912-79.
Hasan Piriştina, ADA, Nr. 65, -1912-80.
Hoca Hasan Tahsin, ADA, Nr. 27, 1881-95.
Hacı Şkoza, ADA, Nr. 661, -1905-86.
Hodo Bey Sokoli, ADA, Nr. 65, 1753-1914.
İbrahim Bıçaku, ADA, Nr. 423, -1926-42.

İlyaz Vrioni, ADA, Nr. 425, 1875-1942 (Bu isim altındaki fonda aynı aileye mensup 13 ayrı isme ait dosyalar mevcuttur).
İlo Mitka Kafezezi, ADA, Nr. 426, 1746-1963.
İsa Boletini, ADA, Nr. 74, 1937.
İsmail Hakkı Vırlaçi, ADA, Nr. 65.
Jerajim Kiriazi, ADA, Nr. 65, 1889-1937.
Jerji Fişta, ADA, Nr. 17, 1744-1950.
Kadri Piriştina, ADA, Nr. 422, 1895-1954.
Kamil Musa Hacı Feyza, ADA, Nr. 600, 1876-1918.
Kasem Karapici, ADA, Nr. 65, 1863-84.
Kazım Koçuli, ADA, Nr. 441, 1922-41.
Lef Nosi, ADA, Nr. 32, 1603-1944.
Luka Karafilii, ADA, Nr. 565, 1863-1976.
Malik Buşati, ADA, Nr. 441, 1939-43.
Marka Joni, ADA, Nr. 65, 1901-43.
Mehdi Fıraşeri, ADA, Nr. 434, 1912-44.
Mehmet Konica, ADA, Nr. 594, 1865-1978.
Mithat Fıraşeri, ADA, Nr. 35, 1801-1944.
Murad Toptani, ADA, Nr. 36, 1898-1914.
Müfid Libohova, ADA, Nr. 684, 1910-42.
Naim Fıraşeri, ADA, Nr. 38, 1892-1946.
Ndoc Nikay, ADA, Nr. 41, 1858-1964.
Ndre Myeda, ADA, Nr. 40, 1884-1944.
Nebil Çika, ADA, Nr. 751, 1927-37.
Nezim Frakula, ADA, Nr. 43, 1730-1887.
Nikola İvanay, ADA, Nr. 44, 1895-1951.

Nikola Naço, ADA, Nr. 45, 1818-1934.
Nikola Kıraya, ADA, Nr. 590, 1885-1946.
Petro Şalvari, ADA, Nr. 65, 1863.
Preng Bib Doda, ADA, Nr. 50, 1861-1925.
Ramiz Şehu, ADA, Nr. 753, 1912-49.
Recep Paşa Mata, ADA, Nr. 65, 1908-10.
Recep Mirovitsa, ADA, Nr. 754, 1914-43.
Sabri Küteza, ADA, Nr. 620, 1913-39.
Salih Vuçiterni, ADA, Nr. 441, 1916-26.
Sotr Kolea, ADA, Nr. 54, 1880-1945.
Sotr Martini, ADA, Nr. 614, 1906-70.
Sotr Peci, ADA, Nr. 55, 1902-28.
Süleyman Delvina, ADA, Nr. 688, 1919-27.

Şahin Kolonya, ADA, Nr. 65, 1908.
Şevket Verlaci, ADA, Nr. 57, 1829-1944
Şeh Şemini, ADA, Nr. 65, 1835.
Teki Selenitsa, ADA, Nr. 662, 1664-1944.
Themistokli Germeni, ADA, Nr. 440, 1901-
37.
Vani Burda, ADA, Nr. 692, 1854-1942.
Vilhelm Vidi, ADA, Nr. 694, 1913-31.
Viske Babatasi, ADA, Nr. 63, 1641-1929.
Yahya Kovacı, ADA, Nr. 65, 1662.
Yani Vruho, ADA, Nr. 22, -1902-31.
Yaşar Erebara, ADA, Nr. 23, 1827-1953.
Yustin Rota, ADA, Nr. 617, 1877-1965.